

ЖИТТЯ ВИДАТНИХ УКРАЇНЦІВ

ДМИТРО СТУС

ВАСИЛЬ

СТУС:

ЖИТТЯ ЯК ТВОРЧИСТЬ

Харків
«ФОЛІО»

ЖИТТЯ ПІСЛЯ СМЕРТИ

ПЕРЕПОХОВАННЯ Й БОРОТЬБА ЗА СПАДЩИНУ РІК 1989-Й

Кожна зірка має свій час — сходити
й заходити...

Василь Стус

Він мусив повернутися. Нехай навіть не до своєї, зболілої сотнями принижених літ, Рахнівки, нехай навіть не під стрімке, закіптявіле териконами, небо Юзівки — Сталіно — Донецька, а до такого непривітного до чужаків Києва: це місто таки мало схилитися перед нами, українцями. І нічого, що після похорону Лесі Українки в липні 1913-го¹ воно виявляло повагу й острах лише перед військовою силою білих-червоних-коричневих-знову-червоних або шикувалось і облудно схилялося в гордо-холуйських тисячолюдних колонах демонстрацій, профільтрованих і контрольованих КДБ і МВС. Ми повертаємося. А отже, тобі, облесливо-потворна

---

¹ Про багатотисячний похорон Лесі Українки детальніше див.: М. О. Мороз. Літопис життя та творчості Лесі Українки. К.: Наукова думка, 1992. С. 514—515.

жабо інтернаціоналізму, таки доведеться схилити чоло перед націоналістами — Юрієм Литвином, Олексою Тихим та Василем Стусом...

* * *

Листопад 1989-го. Борисово. Тут і там промаркований стовпчиками без прізвищ цвинтар. Світ немов зупинився. Я бачив лише неходжену цілину білого снігу, в якій радше вгадувалася, аніж бачилася погано втоптана стежка, що ніби фіксувала сліди злочину — геть нечастого відвідування ще свіжих могил, які поповнювалися й новопомерлими в'язнями з довкільних тюрем Пермської області, і місцевими жителями, задіяними переважно на обслуговуванні політичних таборів ВС-389/36 (суворий та особливий режими). Воно й не дивно. Непогана оплата, на відміну від кримінальних зон — доволі спокійна праця, а що значна частина зеків не виявляє до обслуги належної пошани, то на це можна махнути рукою, адже гроші, як відомо, не пахнуть.

Чомусь саме тут, на цвинтарі, коли Славко Чернілевський (режисер кіногрупи, що знімала фільм «Василь Стус. Тернова дорога») надміру настирливо просив зачекати, аби зафільмувати «історичний» момент мого наближення до могили, мої очі вперше з часу татової смерті наповнилися слізьми, а зсередини почали прориватися сухі спазми внутрішнього ридання. Здерши з голови шапку, я намагався приховати такий нікчемний для чоловіка мокрий момент, але кінооператор Богдан Підгірний вже наладував камеру і пустився глибоким цвинтарним снігом за мною, примушуючи тікати в бік лісу, аби не дати зафільмувати залите слізьми обличчя.

Ніхто з нас не знав напевне, що трапиться за кілька годин, і чи не доведеться нам, як і домовлялися з Олегом Покальчуком, розпочинати голодівку протесту з вимогою дати можливість перепоховати Василя Стуса та Юрія Литвина в Україні. Я повинен був залишатися на цвинтарі, Олег — їхати до Чусового, підставляючи

себе під перші ментовські удари. Ця думка промайнула блискавкою, але ні ридань, ані сліз так і не погамувала.

Перестрибнувши через паркан, я майже заховався в лісі, полишивши обуреного Богдана ні з чим, адже стрибати зі старою камерою в руках за мною він не міг, розуміючи, що будь-який різкий рух може вивести апаратуру з ладу, і тоді — прощавай хроніка.

За якийсь час, підійшовши до вже знайомого стовпчика з бляшанкою, на якій кернером було вибито принизливу для людини цифру 9, я ще довго не міг погамувати внутрішнього спазму, який дивним чином навіював на мене певність: усе буде добре.

— Голодувати не будемо, — сказав я Олегу. — Я звідси поїду лише з татом.

Він не здивувався, як і я, все ще перебуваючи під впливом нічного читання Біблії. Він, я і... містичний голос, що лунав так очевидно, що присутність у кімнаті когось третього Олег теж відчував майже фізично.

— Я якось дивно розмовляю з батьком, — сказав я йому.

І не так суттєво, повірив він мені тоді чи списав дивну поведінку на надто велику знервованість 23-літнього юнака, але і він, і я досі пам'ятаємо святочну атмосферу чудовського гуртожитку, яка на ранок була сповнена чистим знеплоченим спокоєм і готовністю до будь-чого. Ні до, ні після чогось подібного я не відчував: певне, саме так, тамуючи плоть і гартуючи дух, ченці наближають себе до чистого й недосяжного служіння Богу. Нам (мені?) було простіше — наш дух, окрім Василя Стуса, гартували тисячі вбитих борців проти советського режиму й мільйони його безсловесних жертв, які з телячою покірністю їхали в тому числі й до Пермі, сподіваючись на неймовірне. Хтось мусив стати першим, мусив стати символом перемоги принаймні над непам'яттю, мітом нескорености українського духу. І це вдалося завдяки Володимирі Шовкошитному, Василеві Овсієнку, Станіславу Чернілевському, Олегу Покальчукові, Богдану Підгірному, Василю

Гурдзану, Валерію Павлову, Сергію Вачі, Володимирі та Олександрі Тихим, пермсько-чусовському поету Юрію Белікову, директору міжнародної бази гірськолижного спорту «Огонек» Леонарду Постнікову, а також десяткам інших людей, які, випадково опинившись поруч із нами, замість того, щоб благополучно відійти вбік, допомагали потрібним знайомством, порадою чи навіть майже протиправною дією: так, водій нашої вантажівки, батько шістьох дітей Валерій Сідоров проїхав уральським бездоріжжям на двох пробитих колесах майже шістсот кілометрів, аби забрати тіла Литвина й Стуса. Міліціонери, виконуючи завдання «Москви», підло звинувачували його у вбивстві хлопчика, бо треба ж було якось зірвати перепоховання. Але рішучість наша і тисяч киян була настільки очевидною, що навіть влада поступилася: з Києва та Москви прийшла команда — «отбой!».

* * *

Про перепоховання мріялося чотири роки: відразу по смерті Василя Стуса в ніч з 3 на 4 вересня 1985-го¹. Однак, коли ми з мамою, її сестрою Шурою (Олександрою Ловейко) та близькою приятелькою нашої родини Маргаритою Довгань вилетіли через Москву до Пермі (через Москву, бо треба було забрати мене — солдата стройбату, який лише кілька днів тому повернувся до частини після операції в Іваново), то, прибившись-таки до того селища Кучино, ми змогли лише постояти над могилкою:

— Чьо ж ви так долга ехалі, — спитав маму майор Долматов, тішачись тим, що на мені була солдатська форма, й за перших-ліпших неприємних емоцій можна було скористатися військовою комендатурою.

¹ У всіх документах вказана ніч з 4 на 5 вересня або просто 4-го. Однак, зібравши велику кількість свідчень та спогадів, думаю, можу переконливо стверджувати, що смерть Василя Стуса настала саме в ніч з 3 на 4 вересня, а наступної ночі лише «по-злодійськи», як пише у своїх спогадах Василь Овсієнко, з карцеру було винесено тіло Василя Стуса.

— Я ж Вам дала телеграму, я ж просила зачекати, я... — не говорила, а розпачливо шепотіла Валентина Попелюх¹.

— Ви што, не панімаєте, што счас не зіма, тепло, тело починает разлагацца. А халадільнікав у нас нету, — вивив ретельне слугування якийсь офіцер...

— Вбивці... — лише й злетіло з маминих вуст, і ми поїхали за 10 кілометрів до селища Борисово, на краю якого, біля самого болота, стояла свіжонасипана могилка.

— Вот еслі би ви вчера пріехалі... — почав розводитися «цивільний піджак»...

— Я вас прошу, відійдіть, дайте нам побути самим, — з притиском, до якого вона геть не здатна, жбурнула у вдоволено-перелякані обличчя гебістів мама, і нас таки залишили біля могилки самих, наглядаючи лише з яких 20—50 кроків.

Я відчував дивний гіркавий присмак у роті й необхідність стати якоюсь підтримкою мамі, яка пригорталася до зсохлих грудочок чужої землі, що важким тягарем тисли на груди її чоловіка, мало кому в Україні відомого поета Василя Стуса, який у своїх листах уперто перекопував її, що вони вже належать історії.

Цей чорний хрест розіп'ятих на могилі жінок змусив мене пообіцяти самому собі, що таки вирву з-під цієї майже вічної мерзлоти татове тіло, з яким нам не дозволили навіть попрощатися: востаннє ми бачили Василя Стуса живим ще у квітні 1981-го². За три роки, 1984-го,

¹ *Попелюх Валентина* (1938 р. н.) — дружина Василя Стуса.

² Парадоксальним чином у цьому-таки Чусовому, що несе води вздовж трагічних для доль тисяч і тисяч українців земель, які час від часу лякають око білизнаю кісток, директор гірсько-олімпійської бази «Огонек» Леонард Постніков відкрив музей історії ріки Чусової. Його першим експонатом стала врятована Постніковим каплиця Єрмака та великий пам'ятний камінь — перший у СРСР пам'ятник жертвам репресій. Було це 1981 року, коли Василь Стус ще був живим і лише прибув до ВС-389/36, що розташована за 40 км від музею Постнікова.

ми приїхали до батька, та він не стерпів «передпобачених» принижень і відмовився від зустрічі. Це можна було зрозуміти... Але як вибачити гіркі мамині сльози, які їли їй очі всю тряску дороги під час повернення з Кучинського табору до Чусового?..

Проте після татової смерті передусім треба було спробувати повернути особисті речі Василя Стуса та його рукописи: в одному з листів, зниклих з нашої квартири під час несанкціонованого обшуку, батько писав, що готує збіорчку віршів та перекладів під назвою «Птах душі». Проте мамині вимоги натикалися на одне:

— После неабхадімай праверкі лічніе вєщі вам вишлют.

Добитися іншої відповіді не вдалося, і після повернення зі стройбату я передусім піклувався саме про той, не повернутий до цього часу, голубий зошит з антирадянськими Гете, Рільке, Рембо та іншими «антирадянщиками», які своїми творами підривали систему. На той час перепоховання здавалося мені менш важливим за повернення спадщини, але швидкий процес напіврозпаду та децентралізації СРСР висунув на перше місце політичні моменти. Перепоховання, яке ще рік тому здавалося малоімовірним, якось раптово стало майже реальним, а виявлений новопосталою кіностудією «Галфільм» інтерес до зйомки реальних, а не містифікованих подій та фактів, зняв чимало організаційних проблем, що були заскладні для 23-річного юнака.

Отож, коли тривале листування й необхідний дозвіл від Чусовської районної влади було отримано, Василь Гурдзан став активно збирати документи й дозволи на перевезення праху Юрія Литвина, а Володимир Тихий — свого батька Олекси.

Спершу планувалося здійснити перепоховання в серпні 1989-го, однак за день до від'їзду надійшла телеграма, в якій сповіщалося про складне епідеміологічне становище в Пермській області й заборону на проведення ексгумації. Перепоховання довелося відкласти, але

група таки вилетіла на Урал, аби зафільмувати матеріал про вже напівзруйнований табір¹, советська влада активно нищила місця ГУЛАГів, аби бодай так приховати місця своїх злочинів і технологію їх проведення. В цьому, як і багато в чому іншому, радянська та фашистська системи дуже подібні: в 1944—1945 рр. есесівці так само нищили табори смерти, женучи дорогами майже прозорі скелети колись здорових людей і добиваючи остаточно знеможених на узбіччі.

*«24 серпня я вже був у Пермі, — згадує директор фільму Володимир Шовкошитний. — Як директор фільму **“Василь Стус. Тернова дорога”** мав зорганізувати перепоховання тлінних останків В. Стуса, Ю. Литвина та О. Тихого і, звісно ж, забезпечити роботу знімальної групи.*

*Підстав для хвилювання не було. Ще 15 червня на ім'я Дмитра Стуса, сина поета, надійшла офіційна відповідь від керівника багатогалузевого виробничого об'єднання житлово-комунального господарства (БВО ЖКГ) Чусовського міськвиконкому Пермської області В. В. Казанцева: **“На вашу заяву БВО ЖКГ повідомляє, що перепоховання гр. Стуса В. С. дозволено. Перевезення останків здійснювати в цинковій труні. Необхідні документи на ексгумацію і перевезення останків вам будуть видані по приїзді до м. Чусового”**».*

Хоч і з невеликим запізненням, такі ж документи були отримані й на Юрія Литвина. На Олексу Тихого всі необхідні документи виробити не встигли². Попе-

¹ Про це неодноразово писав у листах до мене та Василя Овсієнка Март Ніклус, який уже встиг побувати там із естонськими телевізійниками, які знімали про нього фільм.

² Не відповідає дійсності твердження В. Шовкошитного з вищезгаданої статті про те, що документи на О. Тихого були підготовані. Їх почали збирати останніми тижнями перед від'їздом, проте далеко не всі дозволи від владних інституцій були отримані. Отож, якби перепоховання відбулося саме в ці дні, прах Олексі Тихого перевести, найімовірніше, не вдалося б.

ЗМІСТ

Передмова до четвертого видання у воєнному Харкові	4
Попередні завваги.	8
ЖИТТЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ	
Перепоховання й боротьба за спадщину. Рік 1989-й.	17
КОЛИ НЕ Я — ТО ХТО?	
1938—1954.	71
ЖИТТЯ НАВИРИСТ	
1954—1959.	135
СВІЙ ПОМІЖ СВОЇХ, ЧУЖИЙ ПОМІЖ ЧУЖИХ	
1959—1961.	167
ЗУСТРІЧІ Й ПРОЩАННЯ	
1961—1963.	188
БАСТІОН ВЛАСНОГО «Я»	
1963—1965.	253
«І ВСЕ ТО ТЕ — НЕМОВ ДАРИ ГОСПОДНІ»	
1966—1972.	311
Двоє слів читачеві	349
«ЧАС ТВОРЧОСТІ / DICHTENSZEIT»	
1972 рік.	388
ЕПЛОГ	513
ХРОНІКА ПРОТИСТОЯННЯ	
1972—1983.	537
3 таборового зошита.	546
1984—1985.	561
Останній вірш Василя Стуса	563
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.	564